

Når jeg så skal ut i verden

Barn og tro i tidlig kristendom

 tapir akademisk forlag

Innhold

Innledning	9
Karl Olav Sandnes	
1. Barn i antikken og tidlig kristendom. Hva er det mulig å vite og hva vet vi?	15
Reidar Aasgaard	
2. Barns forhold til religioner i antikken	31
Inger Marie Lindboe	
3. Barn og opplæring i gresk-romerske miljø	45
Tor Vegge	
4. «Når dine barn spør deg ...» Trosformidling til barn og unge i jødisk tradisjon	61
Karl Olav Sandnes	
5. Barn i evangeliene	75
Inger Marie Lindboe	
6. «... oppdragelse og rettleiding som er etter Herrens vilje» Trosformidling til barn og unge i den eldste kirke.....	113
Karl Olav Sandnes	
7. Til barnets beste? Samspillet mellom hjem, kirke og skole i tidligkristen trosopplæring.....	143
Reidar Aasgaard	
8. Organisert trosopplæring for barn og unge	167
Oskar Skarsaune	
9. Tomas' barndomsevangelium – den første kristne barnefortelling?	205
Reidar Aasgaard	
10. «La ingen ting være så viktig som å ha omsorg for barna» – kristen oppdragelse hos Johannes Krysostomos	221
Odd Magne Bakke	
11. Ut i verden: refleksjoner rundt trosopplæring i antikken og i dag	237
Karl Olav Sandnes, Oskar Skarsaune og Reidar Aasgaard	

Litteraturliste	255
Om forfatterne	270

1. Barn i antikken og tidlig kristendom

Hva er det mulig å vite og hva vet vi?

Reidar Aasgaard

Hvordan var det å være barn i antikken, og særlig i århundrene da kristendommen slo rot i Romerriket? Hva er det egentlig mulig å vite om dette? Dette er to spørsmål som vi må ta for oss om vi skal kunne si noe meningsfylt om kristen trosopplæring i denne perioden.

Hvilke kilder har vi?

Vi begynner med det siste først: Hvilket grunnlag har vi for å si noe om barns liv på denne tiden? Her støter vi straks på alvorlige utfordringer, som har å gjøre med det historiske materialet som er bevart, men også med selve temaet vi er opptatt av. For det første: Er kildene representative? Det er flere grunner til å stille dette spørsmålet. Antikken var hovedsaklig en muntlig kultur: Det som ble overlevert i nedtegnet form, var bare en ytterst liten del, og det som er blitt bevart, er enda mindre. Nesten alt har bakgrunn i samfunnselitene, enten de var politiske eller religiøse. Svært mye stammer fra bymiljø, med spesiell tyngde på Roma. Det aller meste er skrevet av menn. Og mye handler om idealer heller enn virkelighet.

Alt dette gjør at vi opplagt må være kritiske til det bildet kildene gir oss. Like fullt skal problemene ikke overdrives. Bare det å være klar over skjevhetene i materialet setter oss bedre i stand til å vurdere mulighetene i det. Det at mange kilder har fokus på idealer, gjør for eksempel at de forteller mye om den mer allmenne mentalitet. Ytringer fra overklasseforfattere vil ofte gjenspeile holdninger i bredere lag av befolkningen. Det fins også mange forskjellige slag skrevne kilder, og ikke bare fra eliten. Brev, juridisk materiale, gravinnskrifter, graffiti og annet gir brikker til utfylling av puslespillet, ulike typer bildende kunst likeså. I de senere år har arkeologi, i samarbeid med blant annet medisin, demografi, og til og med klimaforskning, vært viktig for å kartlegge boforhold, ernæring, helsetilstand o.l. Mangfoldet av kilder og tilnærminger gjør dermed at vi kan være forsiktige optimister når det gjelder hva vi kan vite om antikkens mennesker, og dermed også om barna.¹

En mer spesiell utfordring for oss er at barn ofte har en perifer plass i kildene. Antikkens mennesker hadde mangehånde utfordringer å ta seg av, og barns ve og vel kom langt ut i rekken. Ikke minst gjaldt det for den tidlige kristendom, som i sin etableringsfase stadig ble utfordret og presset, både internt og utenfra. Barn er derfor sjelden hovedtema i materialet, enten det er førkristent eller kristent. De blir oftest omtalt indirekte og sporadisk. Likevel er det mye å finne i kildene også her – en god del kan leses mellom linjene. Og sørger vi for å holde sammen ulike typer materiale, er det mye å hente til et helhetsbilde, f.eks. i sørgende foreldres gravinnskrift over sitt barn, i barneleker og -klær som er bevart, i avbildninger av lekende barn på keramikkrukker, i barneskjelett funnet i graver osv. Dessuten fins det faktisk også kilder som særlig fokuserer på barn, både førkristne og kristne. Flere av disse vil vi gjøre bruk av senere i denne boka.

En siste utfordring har å gjøre med selve temaet vårt. Mens andre av antikkens utgrupper, enten det var kvinner, slaver eller andre, kunne være i stand til å fremme sin sak, var dette atskillig vanskeligere for barn. Ikke kunne de skrive, ikke hadde de egen myndighet, og ikke hadde de et barneombud til å sette deres interesser i fokus. Det meste av hva vi har bevart, er derfor voksnes ord *om* barn, og ikke barns egne ytringer. Utenfra-blikket på barna blir derfor enda sterkere enn for andres del, og beskrivelsene fra innsiden desto svakere.² Likevel fins det også her materiale som bryter med dette, men som forskningen i liten grad har systematisert. Det fins blant annet en del skoleskriveøvelser der barn – riktignok i mer eller mindre standardisert form – gir uttrykk for sine opplevelser av hverdagen. Det er også bevart papyrusbrev der barns tanker kommer til uttrykk. Et eksempel er følgende utdrag av et brev fra et barn, trolig en ung gutt, som går på skole borte fra hjemmet. Gutten, som heter Thonis, bebreider sin far for å vise ham liten interesse:

Jeg har nå skrevet til deg fem ganger og du har svart meg bare én gang. Du har ikke sagt hvordan det står til med deg, og ikke har du besøkt meg heller. Selv om du lovet det og sa: «Jeg skal komme», har du ikke kommet for å se om læreren bryr seg om meg eller ikke. Til og med han spør etter deg nesten hver dag og sier: «Kommer han ikke snart?», og jeg svarer alltid: «Jo da»...

- 1 Se Iddeng 2007 for en norsk bok om ulike tilnæringer til de antikke kildene. Både Rawson 2003: 12–13 og Bakke 2005: 11–13 har et balansert, men optimistisk syn på at kildene kan gi et innblikk i barns «virkelige» liv.
- 2 Dette er en variant av problemet som i forskningen, bl.a. i sosialantropologien, beskrives som spenningen mellom etic- og emic-perspektiver (utenfra- vs. innenfra-beskrivelser av grupper o.a.; jf. Kenneth Pike).

Etter å ha skrevet mer om dette avrunder gutten med å hilse til alle i familien og ønske dem vel. Til slutt står det et PS: «Husk å ta deg av duene mine.»³

Trekk fra forskningen

Selv om det fremdeles gjenstår mye arbeid, har forskningen på barn i antikken og tidlig kristendom gjort store framskritt i løpet av de to siste tiårene og gitt oss et grunnlag for hva vi i dag kan si om temaet. Her er det bare mulig å peke på enkelte milesteiner og antyde de viktigste trendene.⁴

Moderne tids forskning på barn i antikken ble satt i gang særlig gjennom Philippe Ariès' *Barndommens historie* (1960).⁵ Ariès tegnet et dystert bilde av barns liv i antikken: Barndom ble ikke regnet som en egen livsfase, og voksne hadde lite syn for barns behov og behandlet dem deretter. Selv om Ariès' bok danner utgangspunkt for mye senere forskning, er den blitt imøtegått på de fleste punkter, og har i dag mest historisk interesse. Særlig fra 1980-tallet har det vokst fram forskning som er langt mer grundig og nyansert. De mest omfattende studiene har foregått på romersk område, først på den antikke familie og barns plass i den, men fra 1990-tallet av med sterkere fokus på barn spesielt. En sentral forsker har vært Beryl Rawson, og mange av hennes innsikter er summert opp i boka *Children and Childhood in Roman Italy* (2003).⁶ Noe forskning har også vært gjort på gresk, gresk-hellenistisk og jødisk materiale, men atskillig mer sparsomt enn på det romerske.⁷

Innen studiet av den tidlige kristendom har man vært senere ute med å ta opp familie og barn som temaer. Men fra tidlig på 1990-tallet har det skjedd mye innen feltet. En bok som lettfattelig, men nokså knapt tar for seg Det nye testamentet og den tidlige kristendom er William A. Strange, *Children in the*

3 Se Criore 2001: 112 for en engelsk oversettelse av hele brevet.

4 For en forskningshistorisk oversikt med en omfattende litteraturliste, se Aasgaard 2006. En god framstilling på norsk av barndommens historie fra antikken av er Cunningham 1996.

5 Boka utkom første gang på norsk i 1980 og i nytt opptrykk så sent som i 2003.

6 Andre bøker som inneholder mye viktig stoff om barn, er Rawson 1986; Rawson 1991; Rawson/Weaver 1997; Harlow/Laurence 2002; Uzzi 2005; Laes 2006; Cohen/Rutter 2007.

7 Men se Golden 1990; Neils/Oakley 2003; Cohen 1993. «Gresk-hellenistisk» brukes her i svært bred mening, om greskspråklige personer og miljøer i hellenistisk og gresk-romersk tid (grovt sagt 3. årh. f.Kr.–4. årh. e.Kr.), dvs. store deler av befolkningen i den østlige del av Romerriket. Når ordet «gresk» brukes alene, viser det vanligvis til det klassiske Hellas, dvs. århundrene før Alexander den store samlet sitt rike på 340-tallet f.Kr.

Early Church (1996).⁸ Atskillig mer grundige og vidtfavnende er bøkene redigert av Marcia J. Bunge, *The Child in Christian Thought* (2001) og *The Child in the Bible* (2008) – sammen gir de en presentasjon av viktige skrifter og skikkelser som spenner fra GT via NT og sentrale kristendomshistoriske faser helt fram til i dag. Odd Magne Bakke tar i sin bok *When Children Became People: The Birth of Childhood in Early Christianity* (2005) opp temaer som synet på og behandling av barn, barneoppdragelse og barns deltakelse i det liturgiske liv.⁹ En del forskere er også opptatt av å bygge bro mellom det bibelske materialet og moderne kirke- og samfunnsliv. Et godt og reflektert eksempel på dette er Joyce Ann Mercer, *Welcoming Children: A Practical Theology of Childhood* (2005).

Hva forskerne har vært opptatt av, har endret seg noe over tid. I en tidlig fase var man mye opptatt av samfunnets generelle holdninger til barn, av å sortere forholdet mellom ideal og virkelighet i kildene, av det hierarkiske forholdet foreldre/barn og av kjønnsroller – i det siste tilfellet ofte med fokus på ungdom eller voksne barn. Det antikke skolesystem fikk også atskillig oppmerksomhet, en interesse som har vedvart helt til nå (se kap. 3). Siden midten av 1990-tallet er mangfoldet i temaer, materiale og tilnærminger blitt merkbart større, og forskerne legger mer vekt på tverrfaglig samarbeid enn før.¹⁰ Selv om landskapet dermed er blitt mer uoversiktlig, er det likevel mulig å få øye på noen hovedveier forskningen har tatt. Ett påfallende trekk, som jeg allerede har vært inne på, er at man bruker og kombinerer flere typer kilder enn før. Man legger også større vekt på aldersstadiene som barn, både gutter og jenter, gikk igjennom på veien mot voksenlivet. Dette er særlig inspirert av livsløpsstudier der interessen for endringer i sosiale mønstre over tid står sentralt.¹¹ Man har også fokusert sterkere på forholdet mellom kjønnene og den sosialisering som skjedde av jenter og gutter inn i deres respektive voksenroller.¹² Forskerne har dessuten blitt atskillig mer opptatt av variasjonen som fantes for barns del. Man ble tidlig klar over hvor ulike de sosiale forholdene kunne være, avhengig av hvor barna hørte til på samfunnsstigen, med eliten på toppen, de brede lag imellom og slaver og dagarbeidere lavest nede. Men man har i de senere år også blitt oppmerksomme på de store geografiske og kulturelle variasjonene som fantes: Innenfor det romerske verdensrike, med en befolkning på ca. 60 millioner og et areal som strakte seg til Spania i vest, England i nord, inn i Iran i øst og til Sahara i sør, vokste barn opp under høyst ulike forhold. Det gjorde stor forskjell om man vokste opp som

8 Mer omfattende og tyngre er Müller 1992.

9 En viktig, men mer spesialisert bok er Horn 2009.

10 Et viktig eksempel er Balch/Osiek 2003.

11 Se særlig Harlow/Laurence 2002; Neils/Oakley 2003.

12 Se Rawson 2003: 197–209; Osiek/MacDonald/Tulloch 2006.

jødisk fiskerbarn ved Galileasjøen i Palestina, sønn av en mitrasdyrkende soldat i Gallia eller datter av en stoiskinspirert senator i Roma.¹³

Barn og barndom i antikken

Midt i mangfoldet gir forskningen oss likevel grunnlag for å si at det fantes en del noenlunde felles trekk ved barns livsforhold og oppvekstkår i perioden vi har fokus på. I det følgende vil jeg skissere noen av disse, men også peke på forskjeller, særlig kulturelle. I begge tilfeller vil jeg legge vekt på det som er relevant i forhold til barns religiøse oppdragelse og sosialisering.

Grunnleggende livsvilkår

Forholdene barn levde under i antikken, var krevende. Barnedødeligheten var høy. En fjerdedel døde i løpet av det første leveåret, nesten halvparten før tiårsalderen. Dødelighetsraten førte til at antallet barn i en familie som nådde voksen alder, var lavt, trolig to–tre i gjennomsnitt. Trolig fødte hver kvinne tre–seks barn i snitt – store søsken-/barneflokker ser ikke ut til å ha vært vanlig. Kvaliteten på ernæring som ble bydd barn, var variabel, ofte dårlig, likeså de sanitære forhold. Familiemønstret var forholdsvis ustabil. Mange barn opplevde skilsmisse og gjengifte. Mange ble tidlig foreldreløse. Noen av disse ble tatt vare på av andre familiemedlemmer, noen ble adoptert av andre, mens en god del måtte greie seg på egen hånd. Framkalt abort var ikke uvanlig, og utsetting av uønskede nyfødte forekom også, om ikke hyppig. Barn ble ofte utsatt for dårlig behandling. Fysisk avstraffelse var vanlig hjemme og på skolen, og seksuell utnyttelse fra voksnes side var ikke sjelden, og til dels akseptert. Byrdene som ble lagt på barn, for eksempel når det gjaldt arbeid, ville mange ganger overstige hva de hadde forutsetning for.

Til tross for slike forhold var det også mange lysere farger i bildet. En rekke antikke kilder, både skriftlige og mer materielle, forteller om barn engasjert i ting mer tilpasset deres alder: i lek med spill, dukker og kjæledyr, i ulike sportsaktiviteter, og lyttende til musikkframføring eller høytlesing. Barn var heller ikke dårligere kledd enn voksne: Klesdrakten var vanligvis av samme kvalitet som det som foreldrene og familien hadde. Det var også klare begrensninger for den makt voksne kunne utøve mot barn. Straff skulle stå i et rimelig forhold til forseelse – unødvendig brutalitet ville raskt ramme utøveren selv og dennes anseelse.

¹³ Se f.eks. George 2005.

Selv om barns livsvilkår var krevende, var barn trolig ikke verre stilt enn andre grupper det er naturlig å sammenlikne med, slik som kvinner og eldre. Slaver ville ofte være utsatt for større belastninger enn barn. Kravene som barna ble møtt med, hadde også ofte et positivt sikte: De skulle bli trent og være forberedt på et voksenliv der de måtte være i stand til å klare seg selv.

Beregninger forskere har gjort, tyder på at barn utgjorde en betydelig del av antikkens befolkning. Roma hadde i de to første århundre e.Kr. omkring én million innbyggere, og man antar at 1/3 av disse var barn under 15 år. For andre byer og i landdistriktene kan andelen barn ha vært enda høyere, ettersom oppvekstvilkårene der jamt over ville være gunstigere enn i storbyen Roma.

Boligforholdene var viktige for barns oppvekst og varierte svært mye. De rike, som utgjorde et fåtall, hadde romslige villaer, med områder beregnet på ulike grupper av husstanden, f.eks. for slaverne. Flertallet av barn vokste imidlertid opp under atskillig enklere forhold. En stor del av befolkningen bodde i landdistriktene og drev med jordbruk og håndverk. Boenhetene der var ofte samlet i klynger, i landsbyer, noe som ga barn et utfoldelsesmiljø av en viss størrelse. Andre steder lå gårdene enkeltvis og spredt, og med familiene som mer selvstendige og isolerte enheter. I byer, men også i landsbyer, var en såkalt *taberna* («tavern») en vanlig boenhet. Den besto av ett rom som vendte ut mot gaten, og som tjente som arbeids- og matlagingsplass. I tillegg hadde den en hems eller enkel andreetasje, der familien hadde sitt sove- og lagersted. Gaten, bakgårder og torg var her viktige oppholdssteder for barn.

Svært mange barn, særlig blant fattige og slaver, vokste opp i såkalte *insulae*, «øyer», som var store leiegårder på tre–seks etasjer. Der hadde familiene ett rom, som tjente som spise- og soverom for alle. «Sanitæranlegget», som var av variabel kvalitet, ble delt med mange andre. De aller fattigste barna og deres familier var henvist til gater, portrom, huler og lignende som sitt hjem.

Det er ikke noe som tyder på at kulturelle og etniske forhold gjorde stor forskjell for barns muligheter. Romerske, gresk-hellenistiske, jødiske og andre barn var underlagt de samme grunnleggende kår. Generelt sett ville nok likevel barn i familier høyt på den sosiale og økonomiske rangstigen ha bedre sjanser enn andre. Det er også rimelig å anta at barn som vokste opp under landlige forhold hadde mer gunstige grunnvilkår enn mange i de store byene, særlig Roma. En del tyder også på at barns levekår bedret seg noe fra det 2. århundre e.Kr. av. Dette skyldtes blant annet de stabile politiske rammer Romerriket bød på, og en positiv økonomisk utvikling på landsbygda, særlig i den østlige del av Middelhavsområdet.

Roller i familien

Familien var det klart viktigste sosiale nettverk for antikkens barn. Familie-mønstrene varierte med sosiale og kulturelle forhold, og ville ofte også endre seg over tid, dvs. i løpet av et barns oppvekstår. Den grunnleggende, og trolig vanligst forekommende enhet, var kjernefamilien: et foreldrepar (biologisk eller annet) og to–tre barn, med omtrent likelig fordeling av gutter og jenter. Ikke sjelden besto søskenflokkene av halv- og stesøsken, og aldersspredningen kunne være merkbar. I mange tilfeller hørte også andre personer til husstanden. Dette kunne være slektninger, som besteforeldre, onkler og tanter, eller andre med tilknytning til familien, blant annet slaver og ulike slag tjenere. Det var ikke uvanlig å ha ammer som barnepiker, og en del hadde også en slave som var ansvarlig for å ta seg av de små barna og ellers følge dem til skolen, såkalte pedagoger, «barneførere». Størrelsen på husstanden kunne variere mye, avhengig av økonomiske og sosiale rammer.

Barna hadde sentrale roller å spille i familien, roller som ga dem muligheter, men som også innebar plikter. Siden samfunnet var svakt organisert, særlig i forhold til barns behov, avhang deres ve og vel sterkt av hva de nærmeste kunne bidra med. Andre sosiale sikkerhetsnett fantes knapt for barn. Rettsvesenet var også svakt og ujevnt utviklet, og familien var ofte de som måtte være utøvende myndighet når urett var begått mot dens medlemmer.

En viktig funksjon som barn hadde i familien, var å være dens framtidssikring. Barna skulle trygge foreldres alderdom, ta vare på familiens eiendom og sørge for slektens videre gang. Dette gjaldt ikke bare fysisk, men også sosialt-åndelig: De skulle føre sin families «navn» (gr. *onoma*, lat. *nomen*) videre. En viktig oppgave var dessuten å gi foreldrene en verdig begravelse og å holde familiegravstedet i hevd.

Barn var også svært viktige for anskaffelsen av det daglige brød. Familier måtte være mest mulig selvbergende, og dette betydde at husholdet i stor grad var et sted for arbeid og økonomisk produksjon. Særlig på landet var naturalhushold utbredt. Dette var mer blandet i byene, der familiemedlemmer også kunne ha arbeid utenfor hjemmet. Barn var uansett viktige for utkommet, ofte avhang livbergingen av deres innsats. De ble derfor tidlig trukket inn i hjemlige aktiviteter. Oppgavene var mye regulert etter kjønn: Jenter ble opplært i matlaging og klesproduksjon (ofte spinning), gutter i fedrenes håndverk. Yrker gikk ofte i arv. For et stort flertall av antikkens barn besto utdannelsen først og fremst i yrkesopplæring, ikke i en teoretisk utdanning. Selv om hjemmet var den klart viktigste utdanningsinstitusjonen, fikk også en del barn en mer formell skolegang, enten i et lokalt skolesystem eller av en privatlærer. Trolig

5

fikk 5–15 % av barn en grunnleggende opplæring i lesing, skriving og regning, men antallet varierte mye med tid, sted og kulturelle forhold. Dette er noe vi vender tilbake til blant annet i kapitlene 3 og 4.

Det var dermed i hjemmet at barn kunne få dekket sine grunnleggende behov: Det var her de fikk mat, klær og annet stell. Ble de syke, var de i stor grad henvist til hjelpen de kunne få der. Barn som ikke hadde familie, var henvist til et liv på gata, i tigging, prostitusjon, tuskhandel og barnearbeid

Barns oppdragelse

Hjemmet bød imidlertid også på andre former for utdanning av barn. De fikk her sin sosiale grunntrening og ble sosialisert inn i sin families og storsamfunnets etiske normer og praksis. Lokalmiljøet hadde selvsagt også stor innflytelse, siden mye av barns hverdag foregikk i det offentlige rom: på gate og torg, i landsbyen, i naboens verksted, i lek og samhandling med andre jevnaldringer. Men for de fleste barn spilte familien og hjemmet hovedrollen.

Dette gjaldt ikke minst for hvordan barns kjønnsidentitet og -roller ble utviklet.¹⁴ Antikkens samfunn var mer kjønnsdelt enn vi er vant med, med skarpe skiller mellom det maskuline og det feminine, og gjerne med sterke sanksjoner overfor dem som ikke tilpasset (eller klarte å tilpasse) seg. Menn skulle ivareta husstandens interesser utad, kvinner skulle ha ansvar for dens indre liv. Også innretningen av selve boligen kunne være preget av dette. Rikfolks boliger var ofte inndelt i en manns- og en kvinneavdeling. Menn rådde over husets mottakelses- og spiserom, kvinner over «indre gemakker» som kjøkken og arbeidsrom. Småbarn og ungjenter hadde sin hovedplass i kvinnedelen, mens gutter med stigende alder fikk mandsdelen som sitt område. Valg av yrke (i den grad man hadde et valg) var dessuten ofte kjønnsbestemt.

Hjemmet var stedet der barna kunne vente å få sin primære sosiale og følelsesmessige bekreftelse. Det var her de fikk formet sin grunnleggende identitet og selvforståelse. Den antikke verden var sterkere gruppe- og fellesskapsorientert enn den moderne, vestlige kultur med dens individfokus, og familien var den instansen som framfor alle andre ga den enkelte, liten og stor, opplevelsen av å være noe – tilspisset sagt: å høre til betydde å være til.

¹⁴ Til dette se bl.a. Osiek/MacDonald/Tulloch 2006.

Kulturell og religiøs dannelse i familien

Særlig viktig i vår sammenheng: Det var i familien at barn mottok store deler av sin kulturelle og religiøse dannelse. Kulturelle og religiøse verdier var i antikken vevd tett sammen, og dette var verdier som barna var forventet å slutte seg til og å føre videre. Ære var en slik grunnleggende verdi – en av barns fremste oppgaver var å hegne om familieæren. Dette innebar blant annet å styrke samholdet, harmonien, innad, å gi et respektabelt bilde av familien utad, og å forsvare dens ære om den ble truet. Familiene var hierarkisk organisert, med familiefaren (en sjelden gang -moren) som øverste myndighetsperson. Det var barns plikt å hedre og være lydige mot foreldre og andre eldre. Æreskodeksen strakte seg ut over det dennesidige: Man skulle også vise ærbødighet overfor forfedrene og deres ånder. Disse var tenkt å holde til i en slags underjordisk skyggeverden. Verd høyest ære var hovedgudene i det gresk-romerske teologiske system. En pytagoreisk veiledningsbok i etikk fra antikken setter i innledningen ord på en allmenn tankegang: «Gi først de udødelige guder ære, slik lovene krever; ... vis så ærbødighet mot de underjordiske guddomsvesener, med de rette ritualer. Gi så dine foreldre ære, og hele din slekt.»¹⁵

Barn møtte tidlig det religiøse liv slik det ytret seg i det offentlige rom, med dets templer, festdager, opptog o.a. (se kap. 2). Men de ble antakelig enda tidligere og nærere fortrolig med den religiøsitet som utspilte seg i familien. I et gresk-hellenistisk hjem var dyrkelsen av Zevs og Hestia viktig – han var forbundet med matoppbevaringsstedet, hun med ildstedet. I romersk sammenheng var Vesta, gudinne for hjemmet og familien, og Larene og Di Penates, guddommer for husholdet og forrådslageret, viktige. Disse ble dyrket med enkle ritualer, og med små kultfigurer plassert sentralt i hjemmet, ofte i en nisje på veggen. Forfedre ble særlig æret på årsdagene for sin død. Da samlet familien, liten og stor, seg på gravstedet deres, helte litt vin ned i et hull på gravplaten (et såkalt libasjonsoffer, «helleoffer») og holdt et minnemåltid ved graven. Skikken levde videre langt inn i senantikken, også blant kristne, noe som signaliserer den sterke posisjonen den hadde.¹⁶

Den familiereligiøsitet som antikke barn ble sosialisert inn i, hadde noen karakteristiske trekk. Den var mye basert på handlinger, dvs. på utføringen av visse ritualer og ordninger. Religiøs tro ytret seg derfor mer i form av praksis og opplevelse enn av et intellektuelt system, en lære. Det var ingen tett forbin-

¹⁵ Gjengitt etter Fideler 1987: 163.

¹⁶ Augustin forteller i Bekjennelser 6,2 at dette var en skikk som hans sterkt kristent engasjerte mor Monica også praktiserte, inntil hun på biskop Ambrosius' oppfordring sluttet med det.

delse mellom religion og moral, selv om det fantes forestillinger om at gudene ville hevne seg om man ikke oppførte seg godt eller dyrket dem rett. Det språklige spilte også en viss rolle i utøvelsen av religionen, blant annet gjennom bønn (både talt og sunget), og ikke minst gjennom mytologiske fortellinger. Dette stoffet møtte barn tidlig, vanligvis i hjemmet, men også på skolen, for de som gikk der. Stoffet var imidlertid ikke fastlagt i form og innhold, men under stadig omforming, ofte gjennom muntlige fortelletradisjoner.

Religionen hadde et klart kollektivt uttrykk: Familiemedlemmene, barna inkludert, var forventet å holde seg til husfarens tro og å slutte opp om dyrkelsen av husgudene. Samtidig var den religiøse kultur polyteistisk, slik at det ikke var noe i veien for at det enkelte husstandsmedlem kunne ha sine egne preferanser. Én tro lot seg lett kombinere med en annen.

Jødisk religiøs tradisjon, som den kristne sprang ut av og var sterkt preget av, skilte seg på flere måter fra antikkens religiøse kultur(er) for øvrig. Den var i større grad en skriftlig basert religion, der lesing av Bibelens fortellinger hadde en sentral plass i hjemmet. Slik lesing, med tilhørende bønner, var spesielt knyttet til høytider som påske, ukefesten (pinse) og høstfesten. De ble i den jødiske *diaspora* – dvs. i Romerriket utenfor det jødiske kjerneområde i Palestina – særlig feiret som familiefester. Jødedommen hadde også en fastere formulert trosbekjennelse, med kjerneteksten *sjemá* (5 Mos 6,4–9), som alle jødiske barn lærte tidlig.

Et vesentlig særtrekk ved jødisk tro var monoteismen, troen på at bare én Gud skulle dyrkes. Et annet var at troen forpliktet til et etisk liv. Dette skulle skje med grunnlag i budene som Gud hadde gitt folket i Loven (1–5 Mos), og der dekalogen, de ti bud, ga essensen (2 Mos 20; 5 Mos 5). Begge disse elementene var tydelig uttrykt i *sjemá*. I tillegg bidro omskjæringen av guttebarn på åttende dag etter fødsel til å gi jødisk trosutøvelse et tydelig særpreg (1 Mos 17,9–14).

Disse trekkene, som alle var nært knyttet til familie, hjem og barns oppvekst, ble også videreført i den tidlige kristendom, med unntak av omskjæringen. Den ble erstattet av dåpen, som begge kjønn fikk del i, selv om det er omdiskutert hvor vanlig barnedåp var i forhold til dåp av voksne (se bl.a. kap. 8). Disse trekkene førte antakelig til at jødiske og tidligkristne familier fikk et mer helhetlig, men også ensartet kulturelt og religiøst preg. Ved dette fikk barnas dannelse en tydeligere retning, samtidig som det nok også betydde at det religiøse slingringsmann for den enkelte ble mindre i forhold til familieoverhodets og familiens «hovedtro».

Voksnes holdninger til barn

I løpet av det siste tiåret har forskningens oppfatning av hvordan antikkens voksne forholdt seg til barn, blitt atskillig mer nyansert. Et eksempel på dette er endringen i synet på romerske fedres rolle. Tidligere forskere la mye vekt på at den romerske husfar, *paterfamilias*, juridisk sett hadde full råderett over familie-medlemmers liv, såkalt *ius vitae necisque* («rett til å la leve eller dø»). Selv om det er riktig at den romerske familiefar formelt sett hadde en sterkere posisjon enn f.eks. i gresk sammenheng, har nyere studier vist at det i praksis var mange begrensninger i hans makt. Blant annet var det ut fra ærestanken og allmenn moral forventet at foreldre behandlet sine barn med skjønn og sindighet. Foreldre skulle dekke barns grunnleggende behov, gi dem opplæring, opptre som forbilder, og etterlate dem en arv. En far som behandlet sine barn dårlig som små, kunne vente å få igjen med samme mynt når han selv ble gammel. På grunn av den lave levealderen var det også svært mange barn som mistet sin far tidlig. Beregninger viser at ved tiårs alder hadde 25 % av barna mistet sin far, ved femten ca. 37 %, ved tjue over halvparten.¹⁷ Fedre var dessuten rett og slett vanligvis glad i barna sine, og opptatt av at de skulle komme seg fram i livet og bli til gagn for familien. Det fins en god del eksempler i kildematerialet der fedre skildrer gleden ved å leke med barna sine, savnet ved å være borte fra dem, og sorgen over å ha mistet et barn så altfor tidlig. Selvsagt kan det i mange tilfeller være et sprik mellom den skjønning som fins og en atskillig røffere virkelighet, men hovedinntrykket er at kildene vanligvis gir et saksvarende bilde.¹⁸

Den generelle holdningen til barn blant voksne var selvsagt vekslende, men noen forestillinger ser ut til å ha vært vanlige. Barn ble ofte betraktet som uferdige mennesker, der idealet – det egentlige menneske – var den modne mann. Målet for oppdragelsen var å gjøre barn til gagns voksne. Barn ble også sett på som svake, ustabile og irrasjonelle, og derfor med behov for å bli veiledet, kontrollert og korrigert. På samme tid kunne de bli gjenstand for beundring, enten gjennom idealisering (barn som «rene» og «uskyldige») eller sentimentalisering (barn som «søte» og «morsomme»). Dette kan på den ene siden vurderes som noe positivt, fordi det utfordret voksne til å beskytte barn. På den andre siden kan det være problematisk, ved at de istedenfor å bli sett på egne premisser ble gjort til midler for voksnes behov for å «koble av» fra sin egen krevende verden – men dette er holdninger som vel heller ikke er ukjente i dag. Bilder av barn tjente i kunsten ofte som symboler på lykke. I det 1. årh. e.Kr. brukte keiser Augustus framstillinger av barn som et middel i sin politiske pro-

17 Saller 1994: 12–25, 43–69; Aasgaard 2004: 37.

18 Jf. Rawson 2003: 12–13; Bakke 2005: 11–13.

paganda: De skulle symbolisere keiserdømmet som garantist for velstand, framskritt og framtidshåp.

Forståelsen av barn som en slags halvmennesker, men samtidig «rene», førte også til at de i noen tilfeller fikk en særegen religiøs status, som en slags formidlere mellom den guddommelige verden og det jordiske. Barns oppgaver som orakler og som deltakere i religiøse opptog gjenspeiler trolig slike holdninger (jf. også Matt 21,15f). En liknende tankegang ser ut til å ha blitt ført videre i den tidlige kristendom, med barn som tekstlesere og deltakere i kor.¹⁹

Mens tidligere forskning, særlig i tradisjonen fra Ariès, har vært negative i sin vurdering av voksnes holdninger til barn, har dette endret seg sterkt i nyere forskning. Det er en økende erkjennelse av at antikkens voksne hadde en betydelig evne til forståelse og innlevelse i barns livssituasjon. Kildene viser ofte et klart syn for barns psykologiske, fysiske og sosiale utvikling. Dette er merkbart hos Quintilian (ca. 35–100 e.Kr.) i hans lærebok i talekunst, der han kommer med balanserte og velfunderte vurderinger av barns ulikheter, læringsevne og behov for bekreftelse. Det kommer også fram i en rekke greske og romerske forfatters interesse for å dele barndommen inn i faser og deres drøfting av ulike kriterier for inndeling. Forfatterne peker på den ene siden ut noen generelle overgangstadiet, bl.a. omkring alderen fem, sju, ti og tolv/fjorten. Men de gir samtidig også rom for stor variasjon i barns utvikling, der fysiske og psykiske modningstrinn gis mer vekt enn antallet år.²⁰ I mange kilder blir imidlertid fem-sjuårsalderen ansett som viktig, bl.a. med mer ansvar for dem i hjemmet og med den første skolegang for enkeltes del. Også tolv-fjortenårsalderen var viktig, med en større religiøs og sosial myndighet for den unge, spesielt for gutter. Mens gutter og jenter følger de samme faser fram til tidlig tenåringsalder, er dette annerledes for veien videre. Forfatterne opererer ofte med en ungdomsalder (lat. *iuventus*) for gutter fra ca. 15–25, men ikke i samme grad for kvinner. Dette henger tydelig sammen med giftealder. Jenter ble ikke sjelden gift i 14–15-årsalder og gikk med dette direkte over fra barne- til voksenrollen. Vanlig giftealder for menn var derimot omkring 25, der den forutgående perioden som *iuvenis* bl.a. ble brukt til yrkesopplæring og -trening.

Barndom som metafor

Vi finner i Det nye testamentet og i den tidlige kristendom liknende framstillinger og oppfatninger av barn som ellers i den antikke kulturen. Men i tillegg

¹⁹ Wiedemann 1989: 176–204.

²⁰ Se spesielt presentasjonen i Rawson 2003: 134–45.

kan vi se at barn og barndom ofte brukes billedlig, dvs. som kilde til metaforer. Dette forekommer selvsagt også i annet materiale fra antikken: Blant annet var det vanlig i retorikken å omtale motstandere som umodne barn. Og i filosofien kunne sannhetssøkeren bli beskrevet som et barn som utviklet seg fra bare å tåle lettfordøyelig kost til etter hvert å kunne tåle mer avansert visdom. En slik billedlig bruk ser likevel ut til å ha vært mer utbredt i det kristne materialet, og en god del forskere har studert dette nærmere, særlig for Det nye testamentets del. Studiet av slike metaforer er svært interessant, både fordi de viser hvordan temaet barn kunne bli brukt retorisk for ulike formål, men også fordi de indirekte kan fortelle mye om voksenholdninger til barn mer generelt.²¹

Barn og barndom blir i Det nye testamentet brukt billedlig også på andre måter. Jesus omtaler i evangeliene barn som forbilder på tro: «Guds rike tilhører slike som dem» (Mark 10,14 parr) – barn blir dermed gjort til et slags ideal for voksne. Forestillingen om at kristne er Guds barn, er svært utbredt, særlig i Paulus' brev. Paulus, men også andre brevforfattere, anvender ofte bilder fra barndom for å beskrive seg selv og sine medkristne: De kristne i Korint er spedbarn som ennå bare tåler melk og ikke fast føde (1 Kor 3,1f). Overfor de kristne i Tessalonika beskriver han seg selv som skilt fra dem «som barn fra sine foreldre» (eg. som foreldreløs; 1 Tess 2,17). I en del tilfeller settes en konkret bruk opp mot en billedlig, slik at det oppstår en spenning: «dere skal ikke kalle noen her på jorden 'far', for én er deres far, han som er i himmelen» (Matt 23,9).

Mange av NTs barndomsmetaforer er hentet nettopp fra det området som er hovedtema i denne boka, oppdragelse av barn. Paulus bruker elementer fra samtidens pedagogikk når han stiller korinterne overfor valget om han skal komme «med pisen (eg. kjeppen) eller med kjærlighet og mildhet» (1 Kor 4,21). Og Hebreerbrevet skildrer Gud som en far som oppdrar sine barn (Hebr 12,4–13). Gjennom denne bildebruken får vi verdifulle gløtt inn i hva de første kristne tenkte om barn og barneoppdragelse, og hvordan de brukte disse forestillingene til å påvirke dem de forkynte for eller skrev til. Ja, det er faktisk ikke usannsynlig at de første kristnes bruk av bilder fra barndomssfæren også kom til å prege deres forestillinger om Gud. Når de tiltalte Gud som Abba («far», «pappa»; jf. Luk 11,2; Rom 8,15), kunne ikke det da bety at de samtidig overførte mange av de forestillinger og erfaringer de hadde med sine egne jordiske fedre, på hvordan de tenkte om Gud?

21 Ordet «metafor» brukes her nokså upresist. Grensen mellom hva som er billedlig, og hva som ikke er det, er også langt fra klar. Er f.eks. omtalen av kristne som Guds barn «bare» billedlig eller også mer konkret å forstå?

Utgjorde kristendommen en forskjell for barna?

Førte kristendommens framvekst til endringer i barns livsvilkår og i de generelle holdninger til barn? Spørsmålet er blitt reist ved flere anledninger innen forskningen. Det er et viktig spørsmål å stille. Ikke bare med tanke på hva slags virkning kristendommen og dens budskap hadde (eller ikke hadde) i antikken, men også – mer allment – med tanke på hva slags effekt slike skifter i kulturelt rammeverk kan ha: Utgjør en ny religion, en ny politisk ideologi, eller en ny mentalitet egentlig noen forskjell for det levde livet? Og om så: Hva slags forskjell? Er forskjellen i så fall en følge av innholdet i det nye? Dessverre er spørsmålet om kristendommens «effekt» like vanskelig å besvare som det er viktig å stille det. Forskere som har forsøkt seg på temaet, gir ulike svar. Dette skyldes i stor grad det begrensede og usikre kildematerialet man har å bygge på. Men svarene avhenger også av hva slags kriterier man vurderer ut fra, dvs. hva slags historiske, økonomiske og sosiale faktorer man mener har betydning. Og til en viss grad spiller også forskernes egne holdninger inn, f.eks. deres syn på hvilken rolle religion og ideologi spiller for samfunnsendringer mer generelt.

Det fins derfor ingen enkle svar på spørsmålet vårt. Og særlig blir det problematisk om man med sitt svar gjør verdivurderinger, som også har vært gjort, for eksempel om kristendommen førte til en sterk forbedring for barn eller ingen endring i det hele tatt. Noen forskere har likevel forsøkt å peke på endringstrekk. Etter min mening er dette mulig, i alle fall dersom man ser temaet over en viss tid. Man har særlig pekt på følgende:²²

(1) Tanken om alle mennesker som skapt i Guds bilde innebar en forståelse også av barnet som fullt menneske. Men synet på alle mennesker som falne fikk også følger for barna: De var ikke lenger «rene» og «uskyldige».

(2) Den tidlige kristendom avviste abort, spedbarnsdrap og utsetting av barn. Dette var et syn den delte med jødedommen og enkelte filosofiske grupper, men som ikke var gjengs i antikken. Trolig ble dette synet med kristendommens framvekst mer utbredt.

(3) Kristendommen hadde et mer restriktivt syn på seksuelle forbindelser mellom barn og voksne enn antikken ellers, der forhold mellom unge gutter og voksne menn var utbredt og akseptert. Dette synet var særlig basert på den tidlige kristendoms vekt på ekteskapet og kvinne/mann-forholdet, men også på askese og seksuelt måtehold og avholdenhet.

²² Jeg slutter meg her til synet i Bakke 2005: 280–86; Bakke 2008; delvis også til Wiedemann 1989: 176–204.

(4) Framveksten av kristendommen førte til gradvise endringer i oppdragelsen og i skolevesenet: Det ble lagt mer vekt på det etiske element, og med delvis nye etiske idealer. Nytt lærestoff ble også innført, der bibelfortellinger etter hvert erstattet klassisk mytologi og diktning. Med sitt preg av skriftreligion og sitt fokus på skriftkunnskap bidro kristendommen muligens også til utbredelse av leseferdighet.

(5) Den tidlige kristendom ser ut til å ha lagt større vekt på foreldres ansvar for barns læring og oppdragelse. Hensikten var å sikre at barna vokste opp som «gode kristne» og å unngå negativ påvirkning fra tilfeldige oppdragere ellers.

(6) Barn i den tidlige kristendom var ikke bare forventet å forsvare sin families ære, men også å være gode ambassadører for troen og det kristne fellesskapet. Dette kunne føre til at rammene for kristne barns oppførsel ble trukket klarere opp enn for andre barn, og også at kristne barn oftere enn hva ellers var vanlig, ble utsatt for straff, også fysisk, om de ikke holdt seg innenfor rammene.

(7) En del voksne opplevde en spenning mellom rollen som forelder og som kristen: I noen tilfeller valgte de derfor å forlate barna sine og overlate dem til andre, for selv å kunne følge kallet til et liv i askese, som misjonær, eller som martyr for sin tro.

Et barneperspektiv på antikken og den tidlige kristendom

Selv om det er gjort en god del forskning de senere år rundt barn i antikken og tidlig kristendom, er det fremdeles mye ugjort, også når det gjelder spørsmål om barneoppdragelse. Én ting er særlig verd å nevne her: Få forskere har forsøkt å studere kildene mer systematisk ut fra barns eget perspektiv. Selv om det ligger atskillige metodiske utfordringer i dette, er det likevel en vei det er mulig å gå. Det er etter mitt syn atskillig mer å hente fram og systematisere i ulike kilder, for eksempel om voksenholdninger, lek og leker, barnefortellinger, skoleøvelser, klesdrakt, sykdommer og kjønnsroller. Vi trenger enda mer enn før å spørre: Hvordan var dagliglivet for barn, i antikken og tidlig kristendom? Hva gjorde de? Hva lærte de? I hvilken grad var omgivelsene tilpasset dem? Hvordan måtte de selv tilpasse seg? Er det mulig, som man gjør i dag, å snakke om en form for barnekultur? Hvordan oppfattet barn seg selv?

Man har innen forskningen allerede lenge studert antikken og tidlig kristendom ut fra et kjønnsperspektiv og andre frigjøringsperspektiver, og med stort hell. Kan hende skulle man nå gi like mye rom for et barneperspektiv, for en tolkning av de antikke kildene ut fra barns behov og synsvinkel? Vi voksne har hatt og vil fremdeles ha vår tid. Men hva med barna? Skal de være hindret fra å få sin plass?